

प्रकरण - ४

‘लगीन’ कादंबरीचा अभ्यास

प्रकरण - ४ थे

'लगीन' कादंबरीचा अभ्यास

- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ 'लगीन' कादंबरीचे कथानक व उपकथानक.
- ४.३ 'लगीन' कादंबरीतील व्यक्तिरेखा.
- ४.४ 'लगीन' कादंबरीतील माणदेशी समाजजीवन.
- ४.५ 'लगीन' कादंबरीतील निसर्ग.
- ४.६ 'लगीन' कादंबरीतील माणदेशी प्रादेशिकता.
- ४.७ 'नामदार' कादंबरीतील शक्तिस्थाने.
- ४.८ समारोप

प्रकरण - ४ थे

‘लगीन’ कादंबरीचा अभ्यास’

४.१ प्रस्तावना :-

‘लगीन’ ही सीताराम सावंत यांची ‘नामदार’ नंतरची दुसरी कादंबरी आहे. त्यांच्या या कादंबरीने एक कादंबरीकार म्हणून व एक प्रादेशिक लेखक म्हणून त्यांची ओळख करून दिली. माणदेशी जीवनाचे चित्रण त्यांच्या या कादंबरीमध्ये पावलोपावली पहावयास मिळते. शेतकरी अनुभवत असलेले दुःख व त्यांना येत असलेल्या अडचणी या कादंबरीमध्ये दिसून येतात. माणदेशी जीवन व्यवहाराशी पूर्णपणे समरस झालेली ही कादंबरी आहे. समाजाची प्रत्यक्ष स्थिती डोळ्यासमोर ठेऊन कादंबरी लेखन केलेले आहे. सावंत यांनी आपल्या दैनंदिन जीवनानुभवातून साकारलेली कादंबरी म्हणजे ‘लगीन’ होय.

ग्रामीण भागातील परंपरानिष्ठ जीवन आणि पिढ्यान पिढ्या चालत आलेला जिव्हाळा, वैर, प्रेम यांचे वर्णन प्रादेशिक कादंबरीमध्ये असते. हा जिव्हाळा सावंत यांनी ‘लगीन’ कादंबरीतून व्यक्त केलेला आहे. त्यांच्या लेखनात ग्रामीण जीवनातील कल्पनांचा वापर केलेला आहे. कृषिकेंद्रित असे ग्रामीण जीवन आहे. त्याचे वास्तव चित्रण सावंत आपल्या कादंबरीत रंगविताना दिसतात. ग्रामीण भावविश्वाचा गाभा सावंत यांनी अस्सल कलात्मकतेने दाखविलेला आहे. ग्रामीण जीवनात दररोज घडणारे प्रसंग त्याला वेगळे रूप देऊन साकार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेती आणि तेथील निसर्गाशिवाय हे ग्रामीण जीवन अपूर्ण आहे. हे विविध प्रसंगांच्या माध्यमातून व्यक्त केले आहे. शेतकऱ्याचा प्राण म्हणजे ग्रामीण भागातील विविध प्रकारची जनावरे. त्यामध्ये शेळ्या, मेंढ्या, गाय, बैल, म्हैस, कोंबड्या यांची आपल्या जीवनाच्या पलीकडे काळजी घेताना दिसतो. वारंवार पडणाऱ्या दुष्काळामुळे आणि अपुऱ्या पाण्यामुळे शेतीतून म्हणावे तितके उत्पन्न निघत नाही. म्हणून ग्रामीण भागातील शेतकरी हा शेतीच्या पुरक व्यवसायाकडे अधिक लक्ष देताना दिसतो.

याशिवाय येथील छोटा शेतकरी भूमिहीन. हे शेतमजूरीकडे वळलेले पहावयास मिळतात. माणदेशामध्ये अशा शेतमजुरांचे प्रमाण लक्षणीय आहे.

सावंत यांनी आपल्या कादंबरीमध्ये माणदेशामध्ये बोलली जाणारी वैशिष्ट्यपूर्ण बोली वापरलेली दिसते. माणदेशी बोलीमुळे कादंबरीमधील पात्रांना वेगळाच उठावदारपणा आलेला पहावयास मिळतो. माणदेशातील माणदेशी बोलीतून साकार झालेले विविध साहित्य मराठी साहित्यात अजरामर झालेले पहावयास मिळते. याच माणदेशी ग्रामीण बोलीचा वापर सीताराम सावंत यांनी ‘लगीन’ कादंबरीमध्ये केलेला आहे. भाषेवरील त्यांची पकड ही अभिव्यक्तीच्या व निवेदन पद्धतीच्या माध्यमातून दिसून येते.

महिमानगड ग्रामपंचायत व जनता प्रतिष्ठान व नेहरू युवा मंडळाच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित सत्कार समारंभाला उत्तर देताना सीताराम सावंत म्हणतात, “हलाकीचे दिवस कधीतरी जातील या आशेवरजगणारा शेतकरी अजूनही परिस्थितीशी सामना करीत झगडत आहे. माणदेशी जगणे आणि भोगणे उघड्या डोळ्यांनी पाहिले, इथला माळरानावरील, डोंगर दऱ्यातल्या, वाड्याखेड्यातील शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था पाहिली आणि या भोगवट्यातून ‘लगीन’चा विषय सुचला.”^१ माणदेशाचे स्वरूप साकार करणारी ‘लगीन’ या कादंबरीचा संपूर्ण अभ्यास करावयाचा आहे.

४.२ कथानक :-

कथानक हा कादंबरीचा महत्त्वाचा घटक आहे. कादंबरी वाचताना वाचकाच्या मनातील कुतूहल जागृत होऊन पुढे काय ? असा प्रश्न पडतो. त्याच्या पुर्ततेसाठी वाचक वाचत राहतो. वाचकाला ओढ उत्पन्न होते. यातच कादंबरीचे यश सामावलेले असते. मौखिकता, संभवनीयता व रचना कौशल्य इ. ची सुव्यवस्थित मांडणी म्हणजे कथानक होय. विकसित आणि स्वाभाविक कथानकात हूरहूर आणि उत्कंठा वाढविणाऱ्या अनेक घटना असतात. त्यावरच त्या कादंबरीचे यश अवलंबून असते.

कादंबरीच्या कथानकाविषयी बापट व गोडबोले म्हणतात, “कादंबरी - लेखक जी काल्पनिक प्रतिसृष्टी निर्माण करतो, ती त्याच्या स्वानुभावावर आधारित असते. पुष्कळदा लेखकाला कथानकाचे बीज स्वतःच्या किंवा परिचित व्यक्तींच्या जीवनातील काही घटनात सापडते.”^२ लेखकाने अनुभवलेल्या जीवनामधील एखादी व्यक्ती आदर्श मानून त्यांच्याच स्वभावानुसार लेखक एक काल्पनिक प्रतिसृष्टी निर्माण करतो. त्याच्यावरच कादंबरीचे कथानक अवलंबून असते. कादंबरीचे कथानक हे जितके समजण्यास सोपे, कमी गुंतागुंतीचे व सर्वसामान्यांना समजणारे असल्यास तितकी ती कादंबरी अधिक लोकप्रिय झालेली पहावयास मिळते.

४.२.१ ‘लगीन’ कादंबरीचे कथानक :-

बोरगावचे भीमानाना आणि शंकरबापू हे बालपणापासूनचे जिवलग मित्र होते. कोणतेही काम करताना ते एकमेकांचा सल्ला घेत. एकमेकांच्या मळ्यात पिकलेले माळवं दुसऱ्याच्या घरी पोहच होत असे. भीमानानांची डाळिंब, शंकरबापूंचं आंबे एकमेकांच्या घरी जात असत. तसेच “ते एकमेकांना बी-बेवड देत-घेत. एकमेकांच्यातील नवाळी-वानगी पोहच करीत. गाय, म्हैस व्यायली, की तिचा कोवळ्या दुधाचा चिक एकमेकांच्या घरी पोहोच होत असे. अडीअडचणीला उसनेपासने करीत.” (पृ.७)

बापूंच्या घरी जाऊन नानांनी ‘राम-राम’ करताच बापू म्हणत, “आज गरिबाची आठवण कशी काय काडलीसा ?” असे स्वागत करीत. लहानपणी भीमानानाला कुस्तीचा शोक होता. नानांनी

कुस्ती जिंकताच 'हैरं माझ्या गब्रु' असे म्हणून उचलून घेत आणि नानापाठीमागे फडाफडातून सावलीसारखे बापू फिरत असत. एकदा त्या दोघांनी हायब्रीड ज्वारीचे बियाण आणले होते. हिरव्यागार ताटाच्या मानगुटीवरील भलीमोठी कणसं पाहून लोक म्हणत, 'आयला ह्या जोड गोळीनं इब्लिस बेनं आणलंय' असं म्हणून तोंडात बोट घालत. अशा प्रकारची त्यांची मैत्री होती. सर्व गावात त्यांच्यासारखे चांगली मैत्री कोणाची नव्हती.

भीमानाना, भामाबाई व त्यांचा मुलगा सदा असा त्यांचा परिवार तर शंकरबापू, गोदाबाई, उपवर झालेली मुलगी मीना व लहान रमेश असा बापूंचा परिवार होता. या जिव्हाळ्याच्या संबंधाचे नात्यात रूपांतर करावे असे त्यांना वाटत होते. म्हणून नानांचा मुलगा सदा व बापूंची मुलगी मीना यांचा विवाह ठरवितात. यातूनच त्यांच्या मैत्रीचे नात्यात रूपांतर होणार असते.

परंतु नियतीला त्यांची मैत्री पहावत नाही. सदा मित्राच्या गाडीवर बसून जात असताना वेड्याबाभळीचा काटा लागून डोळा जातो आणि लग्न जमवत असताना तो एक बट्टा ठरतो. डोळा जाण्या अगोदर मीनाची आई म्हणायची, "माझ्या मीनाला लांब न्हाय बाय घायची. हितं जवळच सदाला घायची. सतत नजरंसमोर राहिल." अशा प्रकारे एखाद्या घटनेमुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या मनावर विपरित परिणाम होतात असे दिसून येते. डोळा जायच्या अगोदर नुसतं जमवून तरी ठेवा असे म्हणणारे बापू आपल्या मित्राला म्हणू लागले, "लग्नाला उभं राह्यचं मंजी तोंडाचं काम हाय काय ? वकायला आल तर सुपारी आनायला पैसा न्हाय माझ्याकडं तुम्हाला मागच्या पंधरवड्यातच न्हाय का सांगितलं, आमच्याकडं सारं नाही म्हणून." (पृ. १३) अशा प्रकारे भीमानाना पंधरा दिवसाला चकरा मारूनही बापू त्यांच्या या प्रस्तावाला दाद देत नव्हते. यांना नाना म्हणाले, "हे बघा, तुम्ही रितरिवाज करू नका. भांडीकुंडी, कपाट-फिफाट, खाट-गादी आम्हीच सगळं धिवू, अन तुमचं नाव करून मांडवात मांडू मग तर झालं ना?" (पृ. १३) यावर बापू म्हणाले 'बरं का नाना आम्ही विचार करून सांगतो.' यावरून असे दिसून येते की खेड्यातील एखाद्या व्यक्तीला एखाद्या प्रसंगातून बाहेर कसे सुखरूप निघायचे याचे चांगल्या प्रकारे ज्ञात असते.

शेवटी भीमानाना भेदा आबाची मध्यस्थी करतात पण ती ही नाकाम ठरते. बापूकडून कारण येते की, 'मुलगा जेटा अन मुलगी जेटी अशी जेट्यांची जोड लावत न्हायती.' त्यावेळी नाना मध्यस्ताला सवाल करतात की, 'डोळा जायच्या आदी जेटपणं कुठं दडलं होतं आँ!' (पृ. ५५) अशा प्रकारे सर्व प्रयत्न पणाला लावून सदाला मीना न मिळाल्याने सदा व नाना दोघेही नाराज होतात. सदाला तर बेचैन होऊन अन्न गोड लागेनासे झाले.

मीनाला मात्र सदाच्या डोळ्याचे काहीच वाटते नव्हते. ती म्हणायची, 'काय होतय एक डोळा नसला म्हणून सदा तर तोच आहे ना. त्याच ज्ञान म्हणजे तिसरा डोळाच आहे पण माझं आय अन् बापू त्याच्याकडे बघायला तयार नाहीत.' यातून मीनाच्या मनामध्ये सदाविषयी असणारी प्रेम भावना दिसते.

पदरात पडेल ते पावन करून घ्यायचे असे ती ठरविते. तिला पहायला खिलारवाडीचे पाहुणे येतात. आतून नाराज असणारी मीना प्रसन्न राहण्याचे ठरविते. पाहुण्यांच्या पसंतीनंतर पाहुणे बापूंना त्यांच्याकडे बोलवितात. पण जायच्या दिवशी गावचे माजी सरपंच म्हादाआण्णा यांच्या भावकीतील माणसाने आत्महत्या केल्याने पहिल्याच घासाला खडा लागतो. त्यामुळे बापू तो कार्यक्रम पुढे ढकलतात. गावातील काही बोलकी मंडळी घेऊन लग्न ठरविण्याच्या तयारीने जातात. पाहुण्यांचे घरदार, जमीन बघतात. सर्व पसंतीनंतर बैठकीला बसतात. त्या बैठकीत पाहुण्यांकडील म्होरक्या म्हणतो, "हे बघा आम्हाला वरदक्षिणा म्हणून पन्नास हजार, मुलाचं तीन ड्रेस, मानपान व पाच तोळं सोनं, वराडाचं जाण-येण तुमचं तुम्ही बघायचं. मुलीची कापडं आम्ही घेऊ अन् दारात लगीन करून दिऊ." हा सर्व खर्च करायचा म्हटलं तर जवळपास दोन लाख रुपये खर्च येणार होता. त्यामुळे लग्न मोडून परत येतात.

दुसरं स्थळ बापूंच्या चुलत बहिणीचा मुलगा मुंबईला गोदीत कामाला होता. यात्रेसाठी गावी येणार होता. त्यांना बापूंनी सांगावा पाठवला की, मुलगी बघून जा. पण यात्रा संपली तरीही तो आला नाही. म्हणून बापू तो का आला नाही हे पहायला जातात. तेथे जाताच त्यांना खबर लागते की, बाप-त्याक मुलगी पहायला गेलेत निमसोडला. हे ऐकून निराश झालेले बापू बहिणीशी उलट सुलट चर्चा करतात. त्यावेळी त्यांना समजते त्यांना मुलगी नोकरीवाली पाहिजे. अशा प्रकारे मीनाचे दुसरे लग्न मोडले जाते.

मीनासाठी तिसरे स्थळ हे सातारचे येते. मुलगा सातारच्यामध्ये राहत असतो. त्याची पिठाची चक्की असते व त्याला त्या चक्कीशेजारी मिरची कांडप यंत्र सुरू करायचे असते. बापू गावातील काही लोक घेऊन सातारच्याला जातात. पण ते म्हणतात की, रानात काम केलेली, खेडवळ व खेड्यात राहणारी मुलगी नको. असे म्हणून ते त्यांना खानपानही करीत नाहीत. शेवटी कसातरी चहा घेऊन पाहुणे परत फिरतात. अशा प्रकारे मीनाचे लग्न तिसऱ्या ठिकाणीही जमत नाही.

बापू स्वतःशीच विचार करतात की, "पोरगी उजवायला पाहिजे. छाती भरून आलीय तिची. चार वर्ष झाली न्हाती-धुती होऊन. सगळ्या अंगात मिरूग म्हवरलाय मोठा फास आलाय गळ्याला." (पृष्ठ क्र. १०६) नाही तर शामरावच्या आशासारखं नंतर कोण पसंत करणार न्हाय. आपला माल जरा रंगात मार खातुया. ग्रामीण भागातील प्रत्येक मुलीच्या बापाला आपली मुलगी वयात येताच तिच्या लग्नाचे वेध लागतात. जोपर्यंत लग्न जमत नाही तोपर्यंत रात्रंदिवस त्यांच्या मनाला चैन नसते.

आपली सर्व शक्ती पणाला लावूनही मीनाचे लग्न जमत नव्हते. शेजारी व बापूंचे मन त्यांना साक्ष देते होते की मीनासाठी सदाचं स्थळ चांगलं आहे. आपल्या डोक्यात सदाचं अपंगत्व घातल्याबद्दल त्यांना आपल्या बायकोचा राग आला. व तिला ते शिव्या देऊ लागले. कारण त्या दिवशी सदा बैलाच्या मांजरीला डाग देण्यासाठी येणार होता. “गोदाबाईंनाही प्रथमच आपलं काहीतरी चुकतंय यांची जाणीव झाली होती. सदाकडे त्या चष्यातून पहात होत्या, त्यांची काच आज निखळून पडली होती. कोणाकडे पैसा होता, कोणाकडे रुप होतं, कोणाकडे ऐशआराम होता. पण त्यांच्यापैकी कोणाकडेच माणुसकी नव्हती. नेमकी सदाकडे ती असल्याचे त्यांना दिसत होते.” (पृ.१७५) अशा प्रकारे बापू व गोदाबाई यांच्या मनात असणारी सदाबद्दलची वाईट भावना संपून त्यांची सत्प्रवृत्ती जागी झाली. बापू म्हणतात आपल्याला अडचणीच्या वेळी मदत करणारा आपल्या हाकेला त्वरीत धावणारा सदा दोन डोळेवाल्यांपेक्षा श्रेष्ठ आहे. असं म्हणून भीमानानाच्या घरी लग्नाची बोलणी करण्यासाठी जातात. त्यावेळी नाना म्हणतात, “लग्नात मांडव घालण्याचा प्रश्नच न्हाय. सरळ नवरा-नवरी जिपड्यात टाकून तुमच्याकडची दोन-तीन मानसं अन् आमच्याकडची दोन-तीन मानसं मिळून शिंगणापूर गाठायचं अन् शंभू महादेवाच्या समोर शुभमंगल उरकून घ्यायचं.” (पृ.१८६) अशा प्रकारे जास्त खर्च न करता थोडक्यात लग्न उरकून घेण्याचा प्रयत्न ते करतात.

या कथानकाबरोबर सीताराम सावंत यांनी विविध प्रश्नांची चर्चा केली आहे. त्या चर्चेमुळे कादंबरीला वैचारिकता प्राप्त झालेली आहे. सदा वीजबील भरायला गेल्यानंतर महाराष्ट्र शासनाच्या वीज प्रकल्पावर चर्चा आहे वसगडे येथील (जि. सांगली) शेतकऱ्यांना ऊसदर कमी दिल्याबद्दल आंदोलनामध्ये मारतात. शेतमालाला योग्य भाव मिळण्यासाठी शेतकरी पिकवत असलेल्या मालाला किंमत एकाधिकारशाही असावी. महाराष्ट्रातील रस्त्यांची असणारी दुरावस्था, पाणी ही सार्वजनिक संपत्ती असून तिचा सर्वांनी टिकवून वापर केला आहे. सरकारातील मंत्री व नेते करीत असलेल्या भ्रष्टाचारावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेतकरी कधीही कामातून रिटायर होत नाही. अशा विविध प्रश्नावर चर्चा घडवून आणली आहे.

‘लगीन’ कादंबरीबद्दल दैनिक ऐक्य म्हणते की, “आता खेडी-पाडीसुद्धा झपाट्याने बदलू लागली आहेत. शहरीकरणाचा वारा खेड्यांनाही लागला आहे. पण तरी देखील खेड्यातील माणसांचे प्रश्न कमी झालेले नाहीत. तर वेगळ्या संकटाने तो त्रासू लागला आहे. शेतकरी माणसाला सर्वसामान्य आयुष्य जगताना कितीतरी वेगवेगळ्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. याचे यथार्थ चित्रण करण्याचा प्रयत्न सावंत यांनी आपल्या लगीन कादंबरीतून केला आहे.”^३ अशा प्रकारे विविध प्रश्नावर आणि शेतकऱ्यांच्या समस्यांवर चित्रण केले आहे.

शिवाजी जाधव लगीनच्या कथानकाविषयी म्हणतात, “शारीरिक व्यंग्य असणाऱ्या मुलांचे लग्न जमवताना येणारी संकटे, लग्नाच्या तऱ्हा, परंपरा, बेकारी अशा विविध अंगांनी त्यांनी ही समस्या प्रभावीपणे हाताळली आहे. एका बाजूला शेतकऱ्यांचा संसार, लग्नकार्य तर दुसऱ्या बाजूला त्याची होणारी फरफट सर्वच पातळ्यांवर त्यांची होणारी कुचंबणा अधोरेखित केली आहे.”^४ अशा प्रकारचे ‘लगीन’ कादंबरीचे कथानक आहे.

४.२.२ उपकथानक :-

१. शामराव पाटील हे बोरगावातील गृहस्थ होते. ते मुंबईला माथाडी कामगार होते. त्यामुळे त्यांचे सर्व कुटुंब मुंबईला होते. त्यांना दोन मुली आशा आणि उषा तर एक मुलगा होता. आशा ही त्यांची पहिली मुलगी, उषा ही लहान असली तरी आशापेक्षा सुंदर होती. आशा मीनाची मैत्रीण होती.

आशा लहानपणापासून मुंबईत राहिल्याने तिला शेतीतील काहीच काम जमत नव्हते. गावातील बारावीपर्यंतचे शिक्षण झाल्यानंतर तिने महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्याचे ठरविले. ती एस. टी. प्रवास करू लागली. तिचे महाविद्यालयीन शिक्षण संपताच तिच्या लग्नाचा विचार होऊ लागला. तिच्यासाठी नोकरदाराचे स्थळ शामराव पहात होते. परंतु तसा नोकरदार मिळेना. कारण प्रत्येकजण आपल्या व्यवसायातील नोकरी करणारी मुलगी पाहिजे असे म्हणता होता. आशा नोकरी करत नसल्याने तिला कोणीही पसंत करत नव्हते. बी. ए. झालेल्या आशाला साधा शिपाईसुद्धा पसंत करत नव्हता.

सैनिक पत्नीची असणारी बिकट अवस्था आशाला माहित असताना तिने एका सैनिकास होकार देण्याचे ठरविले. पण ती ज्यावेळेस पाहुण्यांच्या समोर गेली त्यावेळेस पाहुणे दचकून म्हणाले, “आम्ही तुमची धाकटी मुलगी पहायला आलो, थोरली नव्हे.” शेवटी ती येईल त्याच्या गळ्यात माळ घालण्याचे ठरविते आणि एका शेतकऱ्याबरोबर तिचे लग्न होते. तिला फक्त नोकरांवर लक्ष ठेवण्याचे काम करावे लागेल असे ठरलेले असते. पण लग्नानंतर तिला सर्व कामे करावी लागतात. तिला कोणत्याही कामाचा सराव नसतो. तरीही ती काम करण्याचा प्रयत्न करते. यातून तिला सर्वांची बोलणी खावी लागतात. ती खूप सहन करते. त्या सहनशीलतेचा शेवटी अंत होतो व ती विहिरीत उडी घेऊन आत्महत्या करते. तिला पोहायला येत असतानाही ती विहिरीत कशी बुडाली. असे घडूनही शामराव त्यांच्यावर फिर्याद देत नाहीत तर ते आपल्या दैवाला दोष देतात. अनुभवाने माणूस शहाणा होतो तो असा. या अनुभवातून शिकवण घेऊन शामराव आपल्या दुसऱ्या मुलीचे लवकर लग्न करण्याचे ठरवितात. या उपकथानकातील अनुभवाने शामराव यांना आपल्या मुलीची (मीनाची) अधिक काळजी वाटायला सुरुवात होते.

२) बोरगावातील धनाढ्य श्रीमंत लोकांमध्ये म्हादाआण्णाची गणना होत होती. कारण त्यांची सर्व शेती बागायत व मोठा नफा मिळवून देणारी होती. त्यांच्या शेतात पंधरा-वीस कामगार काम करीत असत. इतकेच नव्हे तर गायी, म्हैशी, बैल यासारख्या जनावरांच्या उत्पादनामुळे यांच्या घरात समृद्धी आली होती. अशा संपन्न घरातील म्हादा आण्णाला गावात मानाचे स्थान होते.

गावातील सरपंचकीच्या निवडणुकीत ते उभे राहतात व निवडून येतात आणि सरपंचही होतात. आपल्यालाकोणी नावे न ठेवता आपण काम करायचे, एक आदर्श नेता व्हायचे ते ठरवितात. पण ते सर्वांच्या कामासाठी तालुक्याला जाऊ लागले, त्यावेळी “त्यांनी कधी लोकांना स्वतःचे एस.टी.चे तिकिट काढू दिले नाही की कधी कुणाचा चहा घेतला नाही. त्यामुळे लोकांची चंगळ व्हायची व ह्यांच्या खिशाला दररोज शंभर रुपयांची चाट बसायची.” (पृ.८०) यातून त्यांचे दररोज नुकसान होऊ लागले. सरपंच झाल्याने शेवटी त्यांना दुःख वाटू लागले.

सरपंच झाल्यापासून त्यांनी शेतावर जाण्याचे सोडून दिले व कामगारांनीही मालक शेतात येत नाही. म्हणून काम करण्याचे सोडून दिले व फक्त पगार घेऊ लागले. यातून आण्णांचा तोटा झाला. पगारासाठी व खर्चासाठी त्यांनी बँकांचे कर्ज काढले. शेतीतील उत्पन्न कमी झाल्याने कर्जाचे हप्ते वेळेवर फिटले नाहीत आणि त्या भरीत भर घालून चार वर्षे दुष्काळ पडला.

बँकांचे कर्ज फेडण्यासाठी त्यांनी सावकारी कर्जाचा आसरा घेतला. सावकारी दोन टक्क्याचे कर्ज भागविण्यासाठी त्यांनी चार-पाच टक्क्यांनी कर्ज काढण्यास सुरुवात केली. पाच टक्क्याचे भागविण्यासाठी त्यांनी दहा टक्क्याचा आश्रय घेतला. एकेक जनावर त्यांच्या डोळ्यादेखत ओढून नेले. पण त्यांनी काहीच केले नाही. शेवटी ते सर्व कर्ज डोक्यावर घेऊन गळफास लाऊन घेऊन आत्महत्या केली. त्यांच्या मरणाने सगळा गाव कोड्यात पडला होता. त्यांना चांगला माणूस म्हणून संबोधत होता. छातीस धरून भर पेटेत पैसे मागणारेही आता म्हादा आण्णास भला माणूस संबोधत होते.

४.३ ‘लगीन’ कादंबरीतील व्यक्तिरेखा :-

व्यक्तिरेखामुळे कथानकास अर्थ प्राप्त होतो. शिवाय कादंबरीतील घटनांचे आकर्षण वाढते. कादंबरी लिहित असताना कादंबरीकारापुढे प्रथम व्यक्तिरेखा असतात. तो त्यानुसार कथानकाची जुळणी करीत असतो. या व्यक्तिरेखा जितक्या जिवंत वाटतील तितकी कादंबरी वास्तवपूर्ण होऊ शकते. त्यांच्या भाव-भावना आशा-आकांक्षा यांना समरस होऊन कादंबरीकार लेखन करीत असतो.

कादंबरीच्या यशपूर्णतेसाठी लेखकाने साकारलेल्या व्यक्तिरेखा अत्यंत महत्त्वाच्या असतात. कादंबरीत वावरत असणाऱ्या पात्रांचा परिचय व स्वभावदर्शन व्यक्तिरेखा मुळे होतो. कादंबरीतील

पात्रांविषयी बापट व गोडबोले म्हणतात, “कादंबरीतील पात्रे काल्पनिक खरी पण त्यांच्यात जिवंतपणा येण्यासाठी त्यांना देव किंवा दानव कोटीतील करण्याऐवजी मानव कोटीतील करणेच जरूर आहे.”^५ अशा प्रकारे कादंबरीमध्ये व्यक्तिरेखांना अधिक महत्त्व आहे. कादंबरी ही एखाद्या घटनेवर आधारित असते. ती कादंबरीतील घटना पात्रांच्या सहाय्याने घडत असते.

‘लगीन’ कादंबरीमध्ये आलेल्या व्यक्तिरेखा माणदेशी प्रादेशिकतेचे दर्शन घडविताना दिसतात. त्यांच्या जीवनातील प्रत्येक प्रसंगाने त्यांच्या जगण्यातील कठोरता लक्षात येते. ‘लगीन’ कादंबरीतील पात्रांविषयी दैनिक ऐक्य लिहिते की, “कादंबरीतील पात्रे, घटना, काल यांना वास्तवाचे भान असल्यामुळे सगळी परिस्थिती वाचकांच्या समोर येत जाते. प्रसंगानुसार काही समस्यांवर उत्तर सापडत नाहीत. माणूस भरडला जातो हे सांगण्याचा प्रयत्न होतो. पण काही वेळा एखादे पात्र सुधारण्यासारखे काही आदर्श व्यक्त करण्यासाठी आल्यासारखे वाटतात.”^६ कथानक, पात्रे आणि भाषा यांच्या त्रिवेणी संगमातून ही कादंबरी साकार होताना दिसते. समाजामध्ये एखादी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सुशिक्षित व तरुण पात्रांची निवड केलेली दिसून येते.

४.३.१ सदा :-

हा माणदेशातील तरुण तडफदार शेतकऱ्याचे व्यक्तिमत्व सीताराम सावंत यांनी उभे केलेले आहे. सावंत यांचा हा नायक शेतकऱ्यांना आदर्श ठरण्यासारखा आहे. त्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे शब्दबद्ध करता येईल. सदा हा सावळ्या रंगाचा आहे. तो अंगात फक्त विजार शर्ट घालतो. तो अंगकाठीने मध्यम उंचीचा. पण दणकट. काबाडकष्ट करून त्याचं शरीर गोटीसारखं बनले होते. नांगराचा फाळ पालटला तरी त्याच्या पोटातलं पाणी हालत नव्हते. इतक्या सहजतेने तो काम करी. निर्व्यसनी मुलगा अंग मोडून काम केलं की त्यांना काही कमी पडत नसे. असा सदा आपल्या कामामध्ये आणि विचारामध्ये सदैव गुंग असे. प्रत्येक गोष्टीचा तो सकलतेने विचार करताना दिसतो. शेतीतील कामे करून त्याचे शरीर करपलेले होते. हाताला घट्टे पडलेले होते. त्यांचे केस केव्हाही न विंचरलेले. अशा व्यक्तिमत्वाचा आपल्या बैलाची देवाप्रमाणे सेवा करताना आढळतो. तो सदैव भविष्याबद्दल विचार करताना दिसतो. अन्यायाविरुद्ध कायम लढणारा, रागीट स्वभावाचा, वावगी व खोटी गोष्ट न खपणारा.

त्याच्या वेंधळेपणाबद्दल त्याला आई सतत रागवायची. त्याच्या विसरभोळेपणाबद्दल म्हणायची, “दाढीची खुटडं कशाला वाढवल्याती ? आज पेठंत गेल्याबरोबर पहिल्यांदा ती काढून टाक. नसता वेंधळेपणा करतो. तरण्याताठ्या पोरानं कस चोपून-चापून रहावं. वेळच्या वेळी दाढी करावी, कापडं चोपडं व्यवस्थित ठेवावी. नसता गधड्यासारखा वागतो. कापडावर सदानकदा कसलातरी

डाग असतोच. निघता निघत न्हाय. कुठ ध्यानं असतं कोणास ठावं ? जरा बाकीची तरणी पोटटोरं कधी राहत्याती ते बघत जा की आर तुझ्यासारख्या पोरकडं जाणत्या माणसांची नजर आसती. एखादा माणूस बाजारातसुद्धा सहज बघताना तुझ्याकडं नवरदेव म्हणून बघत आसतं.” (पृ.११३) अशी आई आपल्या मुलाला बोलत असे.

शंकरबापूच्या घराशी त्यांची पहिल्यापासून जवळीक आणि जिव्हाळ्याचे संबंध होते. त्यांची मुलगी मीना व सदा यांचा विवाह करून पाहुणे होण्याचे दोन्ही घरचे ठरवितात. सदा मित्राच्या गाडीवर बसून गेला असताना वेड्या बाभळीच्या फांदीच्या काट्यानं डोळ्याचे बुब्बळ फुटतं व सदा एक डोळ्याने आंधळा होतो. तो डोळा आता डॉक्टरांलाही व्यवस्थित होणार नव्हता. त्या प्रसंगापासून शंकरबापू व त्यांच्या घरचे सदाकडे बट्टेबाज नवरा म्हणून पाहू लागले. सदा बारावीपर्यंत शिकलेला असताना शेतीमधील आधुनिक ज्ञान असताना त्यांच्या व्यंगावर बोट ठेवले जात होते. हे त्याला आवडत नव्हते.

सदाच्या मनामध्ये मीनाबद्दल प्रेम जमले होते. पण ते प्रेम फुलण्याअगोदरच कोमेजणारा की काय असे त्याला वाटत असे. मीनाकडे पहाताना सदाचे काळीज त्याला फडफडल्यासारखे वाटे. मीनाही त्याच्यावर प्रेम करायची. तिला वाटायचं की काय होतय एक डोळा नसला म्हणून सदा तर तोच आहे ना? तर सदाला वाटत असे की मीनाने आपल्या आई व बापू यांना समजावून सांगावे. पण तसे होऊ शकत नव्हते. कारण सदा ही आपली प्रीती वाढून चांगल्या संसाराची स्वप्नेसदा मीनामध्ये पाहत होता.

भीमानाना व सदा दोघेही कष्टाळू होते. कोणाच्या अद्यात नसायचे की मद्यात नसायचे. आपलं काम भलं न घर भलं म्हणणारे. दोघेही झटून झोंबून शेती फुलवणारे होते. सदा नेहमी शेतीमध्ये नवनवीन प्रयोग करायचा. डाळिंब, घेवडा, बटाटा, हायब्रीड, ज्वारी यासारखे प्रयोग करताना दिसतो. पहिल्या वर्षी त्याने डाळिंबीच पिक घेतले व खर्च जाऊन पन्नास हजार फायदा घेतला. शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने झटणारा सदा केव्हाही दोन डोळेवाल्यापेक्षा श्रेष्ठ होता. पण त्याच्या ज्ञानाच्या तिसऱ्या डोळ्याकडे पहायला कोणीच तयार नव्हते.

सदा शाळेत पाचवीत असताना मीना पहिलीत होती. बापू तिला सदाच्या हवाली करत आणि म्हणत, ‘पोरीला संभाळून न्ही संभाळून आन.’ तो तिची काळजी घ्यायचा. शाळेत मधल्या जेवणाच्या सुट्टीत ती जेवली का ? त्या हापशीचा दांडा हालवायला जाव लागायचं. ऐके दिवशी शाळेतून परत येताना भरपूर पाऊस झाला होता. शाळेतून घरी जात असताना मध्ये ओढा होता. सदाने त्याचे दफ्तर तिच्याकडे दिले व तिला उचलून खांद्यावर घेतली. ओढ्यात मध्ये गेल्यावर पायाखालची वाळू घसरू लागली. पण पुढे आणखी दोन पावलं गेल्यावर पाण्याची ओढ कमी झाली. मीनाला सुखरूप

आणल्याबद्दल बापूंनी शाबासकी दिली. तर पाणी ओसरेपर्यंत थांबायचे होते असे घरचे व गुरुजी ओरडले. अशा धाडसी सदाकडे अपघातापासून लोकांनी पाठ फिरवली होती.

सदा विचार करताना म्हणतो की, “आता बापू मिनीला ‘अमूक अमकीकडं संभाळून न्हेय’ आसं म्हणून तिला माझ्या हवाली करणार हाय थोडाच ? ...आज बापू मिनीला माझ्या खांद्यावर बसू देतील का ? अन् मिनी तरी तयार होईल का ? माझ्या ताब्यात आल्यावर काय करतीय म्हणा ? गुमान बस म्हणलं तिथं बसले, उठ म्हणलं तवा उठलं ! त्यासाठी तिची उठबस करायला आपल्याकडे ‘लायसन’ पाहिजे.” (पृ.११२)

शंकरबापूंच्या बैलाला मांजरी उठली असताना सदा गावठी इलाज करतो व मांजरी नावाच्या आजारापासून बैलाची मुक्तता करतो. त्यानंतर बापू म्हणतात आपल्या हाकेला धावणारा आणि संकट समयी मदत करणारा सदाकेव्हाही दोन डोळेवाल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे. आपली मीना त्यालाच द्यायची.

४.३.२ मीना :-

‘सडपातळ बांधा. मागच्या वर्षीपासून नुसतीच शेवरीच्या झाडासारखी वाढलेली. आता कुठे थोडीशी आडवी सुटायला लागलीय. हुरड्यात येण्यापूर्वी पोण्यात असणाऱ्या कणसासारखी.’ (पृ.९)
 “जराशी सावळी पण शोभून दिसते, नात्याची दांडी, शेजारी दोन लिंबू ठेवल्यासारखे मोठ बोलकं पाणीदार डोळं अंग झाडून काम करणारी, समजून घेणारी, बोलणं-चालणं आपलं साध सरळ मगुरीची भाषा न्हाय लय नट्टापट्टा नसतोय.” (पृ.१०) अशा प्रकारे साधी असणारी मीना चटकन सदाच्या प्रेमात पडते. तिच्या स्वभावातील प्रत्येक गुण चांगला होता. ती सर्वांशी मिळून मिसळून आणि प्रेमाने वागते.

इयत्ता दहावीपर्यंत शिकलेली घरातील सर्व कामाचा निपटारा करावा लागायचा. त्यामुळे तिला अभ्यासाला सवड मिळाली नाही. त्यामुळे ती परीक्षेस बसली नाही. सदाबद्दल तिच्या मनामध्ये प्रेमाची भावना असते. पण ती भावना ती घरच्यांच्याजवळ व्यक्त करू शकत नाही. घरचेही सदाचा डोळा गेल्यापासून दुसरीकडे लग्न जमविण्याच्या तयारीला लागतात. तिला पहायला खिलारवाडीचे पाहुणे आल्यानंतर ती साडी नेसली होती. हळूवार पाऊले उचलीत आईसह सोप्यात आली. खाली झुकलेल्या नजरेन उजवा पाय टाकून ती पाटावर बसली तेव्हा किती सुंदर दिसत होती.

डोळा जाण्याच्या अगोदरपासून ती सदावर प्रेम करित होती. चारित्र्यवान असणारा सदा तिला दोन डोळेवाल्यापेक्षा चांगला वाटायचा. मीनाची नजर त्याच्या घोटीव अंगावर ठरत नसायची. मीनाच्या मनात त्याने घर बांधायला सुरुवात केली होती. एक डोळा गेल्याने त्या घराचा पाया कच्चा झाला होता. गावातील सर्व लोक हसतील म्हणून मीनाच्या आई-बापूंनी सदाकडे कानाडोळा केला.

सुगीच्या दिवसात मीना मानेभोवती फडके गुंडाळून कडबा उचलण्याचे काम करी. त्यातील एखादा अकर्मक पान तिच्या मनोवर वार करीत होते. कडबा टाकून झाल्यानंतर मीना मोडणीला बायका मिळतात का नाही हे पहाण्यासाठी सदाच्या खळ्यावर निघाली. दिवसभर कामान तिचा चेहरा सुकला होता. शरीरावाटे बाहेर पडणारा घाम शरीरावरच सुकला होता. ज्वारीच्या पानांचा चिकटा पांढरी लव केसांना व गाऊनला जागोजागी चिकटले होते. ओढ्याजवळ आल्यानंतर तिने आपला गाऊन गुडघाभर वर खेचला. पाण्याने तिच्या पावलांशी केलेल्या मस्तीच्या शिरशिरीची लाट तिच्या मस्तकापर्यंत पोहचली. तिने त्या पाण्यामध्ये हात-पाय धुतले. तोंड धुतले. केसावरून दोन-तीनदा हात फिरवला. सकाळी लावलेले गंध पुसणार नाही याची काळजी घेतली. अगोदर कोमेजल्यासारखी दिसणारी मीना आता प्रसन्न दिसू लागली.

सदाच्या खळ्यावर गेल्यानंतर ती सर्व बायकांना मोडणीसाठी बोलावते. त्यावेळी सदा तिची चेष्टा करतो आणि म्हणतो की, “पैऱ्यांनंच तू आमच्यात किती दिवस येणार.” या त्याच्या वाक्याने तिचं मन बेचैन होते. ती त्या वाक्याचा खोलवर जाऊन विचार करते. त्या चेष्टेचा तिला रागही येत नव्हता व आनंदही वाटत नव्हता. तर ती विचार करत होती की आपलं काहीतरी चुकतय. असा सारासार विचार करून वागणाऱ्या मिनाचे व्यक्तिचित्र सावंत उभे करतात.

मीना लहान असताना ती पहिलीत होती. त्यावेळी सदा पाचवीत होता. सदा म्हणतो, “बारक्यापणी मीना फारच बावळी होती. चालताना कासराभर लांबली तर भोकाड पसरायची. रस्त्यावर तिला लांडगा खात असल्यासारखी म्हणायची ‘मला भ्या वाटतय थांब.’ तिच्या हाताला धरून चालू लागलो की, भलतीच नटायची. कोकरासारख्या उड्या मारायची.” (पृ.१११) तिचा भिन्ना स्वभाव असल्याने वाटेने येणारा तिला भ्या घालायचा. ‘मीने त्या तिथं ओढ्यात मला लांडगा दिसला.’ असे एखाद्याने म्हणताच तिचे पाय लटपटायला सुरुवात व्हायची. अन् ती सदाला म्हणायची ‘चल आपण परत जाऊ राहू दे आजच्या दिवस शाळा.’ अशा प्रकारे मीना लहानपणी अत्यंत भिन्ना स्वभावाची एखादी गोष्ट मनाला लावून घेणारी होती.

शाळेच्या मधल्या सुट्टीत जेवणानंतर तिला मिरचीचा ठेचा तिकट लागला की “ऊस ऊस करून लव्हाराच्या भात्यासारखी हवा तोंडात घ्यायची अन् सोडायची. नाकाचा शेंडा लालभडक व्हायचा. रडकुंडीला येऊन जायची.” (पृ.१११) अशी मीना ही सदाला कायम मदतीला बोलवायची. माणदेशात लहान मुलांच्या शाळेच्या डब्यातही ठेचा आणि भाकर आजही दिसते.

सदाची आई मीनाच्या विहिरीवर धुणे धुवायला आल्यानंतर मीना आपले धुवून मारमीना मदत करते. त्यावेळी तिला सदाचा लेंगा तिच्या हाती येतो व त्याच्यामध्ये तिच्या भावना घुटमळतात.

आपण जशी सदाची डाळिंब खातो तसे त्याला आपण आंबे द्यावेत असे तिला वाटते. पण घरच्यांना प्रत्यक्ष ती सांगू शकत नाही. त्यावेळी बापूंना प्रश्न विचारते. आपण आंबा लावून किती दिवस झाले ? यावर बापू म्हणतात की १०-१२ वर्षे झाली असतील. मी आणि सदाने खड्डा खणला होता. त्यांच्या डोक्यात प्रकाश पडून ते म्हणतात, “भीमानानांना द्यायला तीस-चाळीस आंबे बाजूला काढून ठेवा.” यावरून तिच्या मनामध्ये सदाबद्दल असणारी प्रीतीची भावना लक्षात येते. कादंबरीचा सुखात्म शेवट असल्याने त्यांच्यातील चढ-उतार लेखकाने फार विशेष पद्धतीने रेखाटला आहे.

४.३.३ भीमानाना :-

भीमानाना व शंकरबापू बालपणापासूनचे मित्र होते. ते बापूकडे गेले असता बापूंना रामराम करीत त्यावेळी बापू त्यांना म्हणतात, “आज गरिबाची आठवण कशी काय काडलीसा ?” झाडाची मुळ जमिनीत खोलवर जाऊन एकमेकांत मिसळतात तसं बापू व नाना यांच्या घरच्यांचा लोभ खोलवर रुजला होता.

ते आपल्या मुलाच्या लग्नाचा प्रस्ताव घेऊन बापूकडे जातात. त्यावेळी नेहमीच्या ढंगात त्यांचे स्वागत केले जात नाही. तर फक्त रामराम केला जातो. आपल्याला मीनासारखी सुस्वभावी सून मिळावी म्हणून ते जीवाचा आकांत करतात. कोणत्याही अटीवर आपण मीनाला सून करायचे म्हणून ते बापूंना म्हणतात की लग्नातील सर्व भांडी खाट गादी आहेर आम्ही घेतो व तुमचे नाव करतो. शिवाय तुम्हाला खर्चायला पैसेही देतो. पण बापू ऐकायला तयार नसतात. त्यांना सदा हा बट्टेबाज नवरा वाटतो. ते त्याला आपली मुलगी देण्याचे टाळतात.

यासाठी रात्रभर विचार करणारे प्रसंगी सदा आबांनी मध्यस्ती करणारे नानांना शेवटी निराशाच पदरी पडताना दिसते. एकमेकांच्या घरी असणारी ऊठ-बैस बंद झाली. नव्या जुन्या गोष्टीची ने-आण कमी झाली. बापूंनी नानांसाठी ऊसाचे पाचट ठेवलेले असते. ते त्यांना घेऊन जाण्यास सांगतात. पण नाना स्वाभिमानी असल्याने म्हणतात, “पाहिजे तो डाग नाही म्हणतो आणि पाचट न्हेच म्हणतोय.’

लहान असताना भीमानानांना कुस्तीचा भारी शौक होता. प्रत्येक फडात ते कुस्ती जिंकायचे व बापू त्यांना उचलून घेत. हायब्रीड ज्वारीची पेरणी दोघांनी मिळून केली आणि त्यातून भरघोस उत्पन्न आले. दुष्काळात गाय विकायचा सदा विचार करतो त्यावेळी त्यांना ती सांभाळायला द्यावी असे वाटून ते चांभारच्या इटूला व मांगाच्या सोमाला गाय घेऊन जाण्यास सांगतात. पण ते घेऊन जात नाहीत.

शेवटी सदाच्या सल्ल्यावरून गाय शंकरबापूंना द्यावी असे भामामामी त्यांना सुचविते. याला थोड्या वेळाच्या विचारानंतर ते कबुल होतात.

सदा भीमानानांना न विचारता कडबाकुट्टी यंत्र घेतो. त्यामुळे नाना त्याच्यावर फारच चिडतात व रूसून मुलीच्या गावी जायला निघतात व रागाने त्याला म्हणतात, “आता तू मोठा झालास ! बापचं पायतान तुझ्या पायात बसायला लागलं. बापाला विचाराची गरज राहिली न्हाय.” खरेतर त्यांना घर सोडून जायचे नसते. पण मुलाने हे वागणे त्यांना पायंडा पाडणारे वाटले. म्हणून त्याच्यावर ते चिडलेले होते.

४.३.४ शंकरबापू :-

शंकरबापू हे बोरगावातील एक गरीब शेतकरी. त्यांचे व भीमानानांने बालपणापासूनचे जिव्हाळ्याचे संबंध आणि मैत्री होती. मैत्रीविषयी बापू म्हणतात, “अख्या पंचक्रोशीत तुझ्या-माझ्यासारखं एका गांडीनं हगणारं कोणी नव्हतं.” असं असताना एवढ्याशा गोष्टीने नाराज होणाऱ्या नानांना ते म्हणतात, “तरुणपनी तुला कुस्त्यांचा भारी नाद असायचा. फडात त्वों कुस्ती मारली की, ‘हे रे माझ्या गब्रुड’ असं म्हणून तुला कोण उचलून घेत होतं ? तवा तुझ्यासंग सावलीसारखं फडाफडातून फिरणारा मीच हुतो नव्हे ? एवढं असून दोस्ता, तू माझ्या बाबतीत असं वागायला न्हाय पाहिजे. तुला कळायला पायजी लग्नाच्या गाठी स्वर्गात बांधल्या जातात.” (पृ.१०९) अशा प्रकारे नाराज झालेल्या भीमानानांना विनविण्याचा प्रयत्न करतात. आपले संबंध वाईट झाल्याबद्दल त्यांना खूप वाईट वाटते.

बापू नानांसाठी पाचट गोळा करून ठेवले होते. आपल्या मीनाला आंब्याने भरलेले घमेले घेऊन जाणारे, कांदा घेऊन जावा म्हणून सांगणारे आणि भीमामामीसाठी गवार तोडून देणारे बापू वाचकांच्या जास्तकाळ लक्षात राहतात. आपल्या मुलीच्या लग्नासाठी काळजी करणारे, पहिल्या ठिकाणी देण्याघेण्यासाठी लग्न मोडते तर दुसऱ्या ठिकाणी नोकरीवाली पाहिजे तर तिसऱ्या ठिकाणी खेड्यात राहणारी खेडवळ मुलगी म्हणून नाकारली जाते याचे त्यांना वाईट वाटते.

अशी दोन-तीन वेळेला आपटी खाल्ल्यानंतर ते विचार करतात की जास्त धोंड उलथा पालत करण्यात काही मजा नसते. चार-दोन स्थळात उरकून टाकलेले चांगलं. आपण उगाच बुद्धी गहाण पडल्यासारखं वागलो. वेळ व पैसा खर्च केल्याबद्दल गोदाबाईला दोष देतात.

बैलाला मांजरी झालेली असते. डॉक्टरने इंजेक्शन करून काहीच फरक पडलेला नसतो. गावठी इलाज करण्यासाठी सदाला बोलवितात. बैल बरा झाल्यानंतर व्यवस्थित काम करीत नाही म्हणून पुसेगावच्या यात्रेत विकतात. त्या पैशाचे मुलीच्या लग्नासाठी भांडवल करतात.

आपल्याला पाहिजे तसा वर मिळणार नाही. आपल्याला संकटात सदैव मदत करणारा हा सदा इतर स्थळापेक्षा चांगला आहे. शेवटी तेच आपल्या मुलीच्या लग्नाचा प्रस्ताव घेऊन आपल्या मित्राच्या घरी जातात.

४.३.५ भामाबाई :-

सदाची आई. भीमानानांची पत्नी. आईला आपल्या मुलाची प्रत्येक गोष्ट माहित असते. ज्यावेळेस सदाचे ठरलेले लग्न मोडते व सदा भिर्मिटल्यासारखा वागू लागला त्यावेळेस आई नानांना सांगते की, “आय आपला सदा पोटाला प्वाटभर खायनासुद्धा त्यानं जिवाला जाऊन घेतलय.” अशी आपल्या मुलाच्या गुणांची पारख करणारी आई होती. मीना ही मुलगी गुणांनं चांगली आहे. त्यामुळे त्यांच्याकडे जर पैसे नसतील तर चार-पाच हजार देऊन बघा तयार होता का ते ? आपल्या मुलांनं झपाटल्यासारखं वागण आणि चार शब्द बोलल्यावर एक शब्द बोलणं यामुळे त्या फार चिंतेत होत्या. त्या नानांना म्हणत, “काय करायचे आहे हुंड्यानं अन् गोंड्यानं. पाहिजे तो डाग व्यवस्थित असला म्हणजे झालं.” त्यांच्या भावाची लाडात वाढलेली, चांगली कामे न करणारी मुलगी त्यांना सदासाठी पसंत नव्हती. तर सदाला त्या म्हणतात तू बारका असताना भूक लागली म्हणून रडतोय की आणखी कशाने हे मी न सांगता ओळखायची.

भामाबाई खंडू जाधवाच्या विहिरीवर धुण धुवायला गेली असताना, तो धुणे धुवू देत नाही तर म्हणतो, ‘ही कापसाची जात रोगाला लय हळवी आहे. त्याला वावगं चालत नाही.’ यावर त्या मनात विचार करतात की, ‘म्या काय तसी कापडं धुवायला आणल्यात व्हय. माझी पाळी बंद होऊन दोन वर्षे झाली.’ त्या तडक बापूच्या विहिरीवर जातात. तेथे मीना धुणे धुवत असते. ती त्यांना पाहून हसते. त्या मनात म्हणतात पोरी पहिल्यासारखं गोड हसतीया. आई, बापू, लग्न व शेवटी गायीबद्दल विचारून त्या निघून जातात.

सदा दुष्काळात गाय विकायचे ठरवितो तेव्हा त्या भांडी घासायची सोडून त्याच्याबरोबर भांडतात. हातवारे करून मोठ्याने बोललात, “तू कवापासून गायीचा मालक झालास रं ध्येनात ठिव ती नुसती गाय न्हाय तर तुझी दुसरी आयच हाय अस समज माझा बी खर्च अर्च हुतुया मग मला विकशील का रं बाजारात निहुन.” एखाद्या पाळीव प्राण्याबद्दल ग्रामीण स्त्रीच्या मनामध्ये असणारा आदर येथे लक्षात येतो. ती गाय शंकरबापूंना दान देताना त्यांच्या डोळ्याच्या कडा पाणावल्या जातात.

गोदाबाई :-

मीनाची आई. बापूंची पत्नी. एक माणदेशी अशी स्त्री की जी जगाला घाबरते. आपल्या सुखापेक्षा लोक काय म्हणतील याला तिचा आग्रहीपणा असे. सदाचा डोळा जाण्या अगोदर त्याला आपली मुलगी द्याची, तिला दूर परक्याला द्यायची नाही. सतत नजरेसमोर राहणाऱ्या ठिकाणी द्यायची. आपलं दुखलं खुपलं तर तिला कळेल. पण सदाचा डोळा गेल्यापासून त्यांच्या वृत्ती बदल झाला. त्यांना तो आवडेनासा झाला. त्याच साधं नाव जरी काढलं तरी फणकाऱ्याने बोलत. माझी पोरगी बट्टेबाज नवऱ्याला द्यायची नाही. अशाप्रकारे त्यांना या स्थळाचा तिटकारा वाटत होता.

मीना आपल्या आईला म्हणायची कमी खर्चात होतय तर होऊ द्या की काय होताय एक डोळा नसल्याने. यावर तिची आई म्हणते जोडा शोभून दिसायला नको का ? अन पैशाची काळजी तुला कशाला पाहिजे ? आपल्याला काय एवढी भीक लागली आहे होय ?

गोदाबाईला वाताचा त्रास होता. ती कायम आजारी असे. आजारी असताना त्यांना साधा पाण्याचा तांब्याही उचलता येत नव्हता. मनगटाचे घोट्याचे सांधे फार दुखायचे. डॉक्टरांचा इलाज केला पण त्यांना गुण आला नाही. तेव्हा सदा त्यांना बैलगाडीत घेऊन डॉक्टरांकडे जातो. त्यावेळी त्या ज्या चष्म्यातून सदाकडे पाहत होत्या त्याची काच निघून पडली व त्यांना दिसू लागले की, “कोणाकडे पैसा होता, कोणाकडे रूप होतं, कोणाकडे ऐषोआराम होता पण त्यांच्यापैकी कोणाकडेच माणुसकी नव्हती. नेमकी सदाकडे ती असल्याने त्यांना दिसत होते.” (पृ. १७५) अशा प्रकारे आजारी असणाऱ्या गोदाबाईचे चित्रण सावंत यांनी केलेले आहे.

३.७ आशा :-

आशा ही शामराव कदमांची मुलगी होती. मीनाची मैत्रीण होती. शामराव मुंबईला माथाडी कामगार होते. त्यामुळे त्यांचे सर्व कुटूंब मुंबईला होते. गावातील शिक्षण संपल्यानंतर आशा महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी एस. टी. ने येऊ आणि जाऊ लागली. बी. ए. झाल्यानंतर तिच्या लग्नाच्या हालचालीही होऊ लागल्या. लहानपणापासून मुंबईत आणि नंतर शिक्षणात राहिलेल्या आशाला शेतातील काहीही काम जमत नव्हते. परिणामी तिच्यासाठी नोकरदार स्थळाची शोधाशोध सुरू झाली.

बरीच स्थळे आली. त्यातील काहीजणांनी आशाला पसंत केली नाही. तर काही जणांना आशाने पसंत केले नाही. तर काही ठिकाणी पत्रिका जुळत नव्हती. सर्वसामान्य मुर्लीत असणारे सर्व गुण आशाकडे होते. निमगोरा रंग, नाक, डोळे व्यवस्थित पण लोक आपल्या व्यवसायातील नोकरी करणारी मुलगी अशी मागणी करायचे. आशाला नोकरी नव्हती.

आशाच्या लग्नाच्या कारणामुळे शामरावांना बोलणी खावी लागत असत. पण मुलीचे कोठेही लग्न जमत नव्हते. शेवटी येईल त्याच्या गळ्यात वरमाला घालण्याचे आशा ठरविते व सैनिक पत्नीची दशा माहित असतानाही ती होकार देते. पण ते पाहुणे आशाला नाकारून उषाला पसंत करात. शेवटी ती एका शेतकऱ्याबरोबर लग्न करते.

सासरी गेल्यानंतर तिचा खूप छळ होतो. तिला सर्वांची बोलणी खावी लागतात. तिला शेतातील काम येत नसते. पण ती करण्याचा प्रयत्न करते. तिच्या मनाचा फार कोंडमारा होतो. तिने सर्व सोसले. तिच्या सहनशीलतेचा शेवटी अंत झाला. तिने आत्महत्या केली अशी बातमी गावात येते. तर तिला पोहायला येत असताना तिचा पाय घसरून ती विहिरीत पडून बुडाली कशी. यावरून तिचा घातपात असावा असे लक्षात येते. ही मनाला चटका लावणारी व्यक्तिरेखा होय.

अशाप्रकारे या कादंबरीमध्ये विविध पात्रे असून काही दुय्यम दर्जाचीही पात्रे असलेली आढळून येतात. त्यामध्ये सदाचे मित्र विशाल, सतिश, सुधीर, आशाची बहिण उषा, शामराव म्हामद्या, यद्दा आबा, गोविंदात्या, गुलाब तात्या, मीनाचे काका यासारखी बरीच पात्रे आहेत. त्यातील मुख्य व्यक्तिरेखांचा आपण आढावा घेतला आहे.

४.४. 'लगीन' मधील माणदेशी समाजजीवन :-

माडगूळकर बंधू, शंकरराव खरात, ना. सं. इनामदार, द. ता. भोसले, उत्तम तुपे यांनी मराठी साहित्यातून दाखवून दिलेला वैशिष्ट्यपूर्ण प्रदेश होय. त्या प्रदेशाविषयी व तेथील समाजजीवनाविषयी मराठी वाचकांना नेहमीच कुतूहल लागून राहिलेले आहे. माणदेश म्हणजे नेमका कोणता प्रदेश व येथील समाजजीवन कशा प्रकारचे आहे हे आपल्या साहित्यातून दाखवून दिले आहे.

माणदेशाच्या परिसरातील वेगळेपण कादंबरीच्या माध्यमातून दिसून येते. या परिसरातील समाज जीवनाशी दुःखाशी सहनशील असलेली वेडी-विद्री माणसे आणि निसर्गाशी संघर्ष करणारी माणसे आपआपसातील हेवे-दावे, भानगडी, ईर्ष्या, शांती, पिके, जनावरे यावरून यातून तीव्र संघर्ष असू शकतो. याचे चित्रण दिसते. ग्रामीण जीवनातील कृषिजीवन फक्त न मांडता समाजजीवनही मांडलेले पहावयास मिळते.

प्रत्येक समाजाच्या विशिष्ट अशा चाली रीती परंपरा असतात. त्यानुसार समाज चालत असतो परंपरेने चालत आलेले सोडण्यास केव्हाही तयार नसतो. माणदेशामध्ये शेतकरी खिलार गाय विकत नाही तर ती दान केली जाते. ती दान करताना त्या घरातील सर्वांनाच वाईट वाटते. 'लगीन' कादंबरीमध्ये "गाय सांभाळायला नेताना शंकरबापू एक नारळ, पान सुपारी व शंभर रूपयाची एक नोट गायीच्या

दावणीत ठेवली व गायीला कासरा लावला.” (पृ.७८) अशा प्रकारच्या विविध चाली रीती परंपरा जशा चालत आल्या आहेत तशाच चालत राहाव्यात असा माणदेशी प्रयत्न करतो.

माणदेशामध्ये साजरे केले जाणारे सण आणि उत्सव ‘लगीन’ कादंबरीत येत असलेले आपणास दिसून येते. माणदेशातील दिवाळी, दसरा, बेंदूर, नवचंडी इ. सणांचे वर्णन ‘लगीन’ कादंबरीमध्ये येते. विविध प्राण्याचे वर्णनही आलेले आहे. बेंदराच्या सणादिवशीचा प्रसंग, “काल हळदीने माखलेले जनावरांचे खांदे आज स्वच्छ धुतले तरी थोडीशी पिवळट छटा त्यांच्या खांद्यावर अजुनही दिसत होती. जनावरांच्या पाठीवर पोटावर रंगामध्ये हात बुडवून हाताचे पंजे उठवले. वाटी रंगात बुडवून जनावरांच्या शरीरावर त्याचे शिक्के मारले. शिंगावर इंगूळ लाऊन त्यावर रंगीबेरंगी चमचमत्या बेगडा लावल्या होत्या. शिंगात तळलेली कडबोळी बसवली होती. स्त्रियांनी संक्रातीस नटावे तशी जनावरे आज नटली होती. नेहमीपेक्षा वेगळा साज सजविला होता. मोरकी, वेसण, गळ्यात घुंगराचा पट्टा, शिंगांच्या टोकाला शेंब्या, शेंब्यांना लटकलेले भरजरी गोंडे, पायावर खुरावर रंगी-बेरंगी रिबीन ...” (पृ.७७) अशा प्रकारचे सण उत्सव ‘लगीन’ कादंबरीत आले आहेत.

माणदेशामध्ये विविध जातीधर्माचे लोक एकत्र राहतात. त्यांच्यामध्ये एकमेकांचा द्वेष केला जात नाही. ते आपआपल्या जातीधर्माप्रमाणे वागण्याचा प्रयत्न करतात. सदाची गाय दुसऱ्याला सांभाळायला द्यायची असते. त्यावेळी विविध जातीतील लोकांना भीमानाना गाय घेऊन जाण्यासाठी विनंती करतात. “पन मला बी तसा कोण दिसंना. मांगाच्या सोमाला चांभाराच्या इटूला इचारलं. म्हणलं भडव्यांनो घिऊन जावा गाय जरा तिच्यापुढं पालथं पडा घास मुठ गोळा केल तरी निभाऊन जाईल. पन त्यांना बी ह्या दुष्काळानं धडकी भरलीय.” (पृ.७७) अशा प्रकारे या कादंबरीमध्ये विविध जातीधर्माचा उल्लेख आलेला पहावयास मिळतो.

माणदेशातील स्त्री जीवन हे एका वेगळ्या प्रकारचे असलेले दिसून येते. माणदेशामध्येही स्त्री वरती अन्याय अत्याचार होताना दिसतात. तेथील स्त्री आपल्या धन्यासोबत काबाडकष्ट करून, त्यांची मनोभावे सेवा करणारी आहे. पण त्यांच्या कष्टाला फारसे यश येत नाही. या कादंबरीत बापूंची मुलगी मीना ही आपल्या आईबरोबर कष्ट करताना दिसते. तर मीनाची मैत्रिण आशा ही बी. ए. पर्यंत शिकलेली असूनही तिच्यावर अन्याय होतो. तिला शेतातील काम जमत नसताना शेतातील काम लावले जाते. तिला सासरची बोलणी खावी लागतात व शेवटी तिच्या सहनशीलतेचा अंत होतो. “आशा स्वाभिमानी होती. शिक्षित होती. तिच्या स्वाभिमान डिवचला गेला की ती ही रोखठोक बोले. शब्दाने शब्द वाढत गेला. तिचे जाच वाढत गेले. शेवटी एके दिवशी अचानक गावात बातमी येऊन धडकली की पाय

घसरल्याने विहिरीत पडून आशा खल्लास झाली.” (पृ. २२) अशा प्रकारचे अन्याय व अत्याचार अर्ध शिक्षित अडचणी स्त्रियांवर झालेले पहावयास मिळतात.

माणदेशामध्ये अजूनही दळण-वळणाच्या साधनांची कमतरता आहे. अजूनही काही गावांमध्ये एस. टी. बसची सेवा नाही तर निम्म्याहून अधिक गावामध्ये एखादी ते दुसरी बस येते. दळणवळणासाठी सर्व साधारणपणे बैलगाडीचा वापर केला जातो. एखाद्या आजारी पेशंटलाही बैलगाडीत घेऊन जावे लागते. आपल्या आजारी असलेल्या आईला मीना सांगते ‘आई थोडा वेळ धीर धर मी सदाला किंवा भीमानानां बैलगाडी घेऊन यायला सांगते. आपण डॉक्टरकडे जाऊन येऊया.’ दळणवळणाच्या सोयीसाठी सर्वजण बैलगाडीचा वापर केला जातो. क्वचित प्रसंगी एखाद्याला खाजगी वाहन मिळते.

माणदेशातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती असलेला आढळून येतो. शेतीशिवाय माणदेशात निसर्गाची अवकृपा असल्याने दुष्काळ, दैन्य, दारिद्र्य आढळून येते. शेळ्या-मेंढ्या पाठोपाठ स्थलांतर करणारे लोक पहावयास मिळतात. आपले व जनावरांचे पोट भागविण्यासाठी काहीजण स्थलांतर करीत असलेले आढळून येतात. काहीजण पोटाची आग विझविण्यासाठी मुंबईला जाऊन गिरणीमध्ये काम करतो किंवा माथाडी कामगार बनतो. तर कधीचालक व्यवसायात किंवा गलई व्यवसायात गेलेले दिसून येतात. अशा प्रकारे ‘लगीन’ मध्ये चुडाप्पा कोकरे शेळ्यामेंढ्यासह तर शामराव माथाडी कामगार म्हणून स्थलांतर करताना दिसतात.

माणदेशातील शेती व्यवसायामध्ये पारंपरिकता अधिक प्रमाणात दिसून येते. तेथे ज्वारी, बाजारी ही पिके फार मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात. अलीकडे शेतीतील प्रयोगामुळे बोर व डाळिंबाच्या बागा लावणारे लोक आढळून येतात. अशी डाळिंबाची बाग सदा फुलविताना दिसतो. तर नाना बापू यांनी आणलेलं हायब्रीड बीयाणे व त्याचे पिक पाहून लोक तोंडात बोट घालत होते.

माणदेशातील शिक्षण पद्धती ही म्हणावी तितकी विकसित झालेली नाही. प्रत्येक गावामध्ये सर्वसाधारणपणे इयत्ता दहावीपर्यंत शिक्षण असलेले पहावयास मिळते. तर काही ठिकाणी शाळा आहेत पण स्थलांतरामुळे मुले शिक्षण घेऊ शकत नाहीत. चुडाप्पा कोकरे हा शेळ्या मेंढ्यासाठी पत्नीसह स्थलांतर करतो व त्याची मुलगी राधा आपल्या भावंडासह एकटीच राहताना दिसते. शाळेतील प्रसंग ती सदाला सांगते. “मी सगळं सांगितलं. आई वडील इथं नसतात. मेंढरं घेऊन ते बाहेरगावी गेल्यात. मी व चौथीतला भाऊ व दुसरीला बहिण तिघेच इथे असतो. सगळा स्वयंपाक मीच करते. घर सांभाळून आम्ही शाळेत येतो.” (पृ. ४८) अशा प्रकारची येथील मुलांची परिस्थिती आहे. सदा हा बारावीपर्यंत शिकलेला आहे. मीना पास होणार नाही म्हणून दहावीतून शाळा सोडून देते. तर शंकरबापू आपला

मुलगा रमेशकडून कॅलेंडर पहातात. म्हणजे ते व त्यांचे मित्र भीमानाना दोघेही अडाणी असणार हे नक्की आहे.

माणदेशातील सर्वसाधारण विवाह पद्धतीचा उपयोग सीताराम सावंत 'लगीन' कादंबरीमध्ये करत असलेले दिसून येते. विवाह विधीसाठीचे वर्णन ठिकठिकाणी पहावयास मिळते. त्यामध्ये मुलगी पहाणे, मुलाचे घरदार पहाणे, लग्नाची बैठक बसवून लग्न ठरविणे, मुलीला चिरडी नेसवणे, मुलाला टिळा लावणे, लग्न व पुजा. अशा प्रकारे लग्नाची पद्धत आहे. पण सदा व मीना यांचे लग्न वेगळ्या पद्धतीने झालेले पहावयास मिळते.

'लगीन' कादंबरीमध्ये विविध प्राण्यांचे वर्णन आलेले आहे. कुत्रा, गाय, बैल, खोंड, कालवड, म्हैस, शेळ्या, मेंढ्या इत्यादींची वर्णन आलेली आहेत. ती आपल्या मालकाला उपयोगी पडतात तर मालक त्यांची सेवा करताना आढळतो.

माणदेशामध्ये जगले जाणारे आदर्श समाजजीवन 'लगीन' कादंबरीमध्ये पहावयास मिळते. यातील रूढी परंपरेपासून ते शिक्षण पद्धती पर्यंतची सर्व वर्णन माणदेशातील आहेत. कादंबरीचे कथानक माणदेशामध्ये घडत असल्यामुळे आपण माणदेशामध्ये वावरत आहोत असा भास वाचकास होतो.

'लगीन' कादंबरीविषयी दैनिक 'तरुण भारत' लिहिते - "शेतकऱ्यांच्या या फाटक्या जिण्यातही आनंद भरभरून वाहतो. ओसंडून जातो. संकटाशी समस्यांशी लढण्याची शक्ती याच एका आनंदाच्या प्रेरणेतून त्याला मिळत असते. ही जिद्द वाखाणण्यासारखी असते याची जाण कादंबरीकाराला आहे." ७ लेखकाने जे जवळून पाहिले अनुभवले तेच त्यांनी आपल्या लेखणीच्या द्वारे वाचकांसमोर ठेवले आहे. येथील जीवनानुभव आपणास पहावयास मिळतो. शेतकऱ्यांचे कष्टप्रद जिणे व त्यातील सुखांत अनुभव लेखकाने रेखाटला आहे.

४. ५ 'लगीन' कादंबरीमधील निसर्ग :-

कृषिसंस्कृती हा ग्रामीण साहित्याचा केंद्रबिंदू असल्याने माणदेशातील निसर्गामध्ये कृषिसंस्कृतीचे दर्शन घडत राहते. कृषी व निसर्ग यांचे नाते अतूट आहे. प्रादेशिक कादंबरीमध्ये निसर्ग चित्रणास प्राधान्य दिलेले आढळून येते. प्रादेशिक कादंबरीपासून येथील निसर्ग वेगळा करता येत नाही. 'लगीन' कादंबरीमध्ये उजाड रूक्ष परिसराचे प्रत्यंकारी चित्र आपल्या डोळ्यांसमोर उभे राहते. तेथे वारंवार पडणारा दुष्काळ याचा परिणाम मानव, पिकपाणी, शेती, यांच्यावर अपरिहार्यपणे होत असतो.

माणदेशात पाण्याचे दुर्भिक्ष असल्याने येथे घराजवळ झाडे दिसत नाहीत. क्वचित एखादं जास्वंदीचं फुलझाड, शेवग्याचं, लिंबाच झाड घरापुढे असलेले दिसते. ब्राह्मणांच्या वाड्यासमोर मात्र तुळशी वृंदावन हमखास दृष्टीस पडते. गावाच्या शेजारी ओढा असेल तर त्याला बारमाही पाणी नसते. पण वर्षातला काही काळ पाणी असते. तेव्हा मात्र गावकरी त्याचा भरपूर वापर करतात. ओढ्याकाठी लिंब, चिंच, बाभळ, अंबाडी, केकताड, नेपताड, निरगुडी, तरवड ही झाडे माणदेशाच्या निसर्गात आढळून येतात.

माणदेशातील निसर्गाविषयी वासुदेव मुलाटे म्हणतात, “फक्त पावसाळ्यात वाहणारी माणगंगा नदी आणि तिच्या भोवतीचा उजाड-उघड्या माळरानाचा प्रदेश. या माळरानावर उगवलेली नेप्ती-बोरीची झुडपे म्हणजे माणदेश, तशी येथे जांभळ, लिंब यासारखी झाडे आहेत. पण नजरेस भरतात ती नेप्ती बोरीची झुडपे आणि जशी खुरटी झुडपे उन्हाळ्याचा झळा सोसत बरड माळात घट्ट मुळ्या रूतवून जिवंत राहतात. तशीच तिथली माणसेही.”^८ यावरून माणदेशातील लोकांचे तेथील निसर्गाशी किती घट्ट नाते आहे. एखादे झुडूप माळरानात रूतल्यासारखे.

‘लगीन’ कादंबरीचे कथानक माणदेशामध्ये घडते. अपरिहार्यपणे येथील निसर्गाचा परिणाम कादंबरीमध्ये पानोपानी आढळून येतो. या कादंबरीविषयी अविती टपळे म्हणतात, “व्यवसायाच्या निमित्ताने एकदा गावापासून दूर गेला की माणूस आपल्या पावलांना लागलेली माती विसरून जातो. ही नेहमी अनुभवाला येणारी गोष्ट. मग कधी हे अपरिहार्य तर कधी सोयीस्कर. मात्र या लेखकाच्या बाबतीत असे घडत नाही. आपली पाळेमुळे ज्या मातीतील त्या मातीला लेखक विसरत नाही. काळ्या आईशी इमानदार राहतो. म्हणूनच हे लेखन त्याच्याकडून घडते.”^९ लेखक आपला प्रदेश आपली माती यांच्या एकनिष्ठ राहून लेखन केल्यामुळे हे वैशिष्ट्यपूर्ण लेखन त्यांच्याकडून घडले आहे.

“आषाढ संपत आला होता. उत्तरा नक्षत्र निघाले होते. वातावरणातील उकाडा विलक्षण वाढला होता. ऊन भलतेच तावत होते. उन्हाळ्यात लागाव्यात अशा घामाच्या धारा माणसांना लागत होत्या. जनावरे भात्यासारखी धापा टाकत होती. कुत्री कोठेतरी सावलीत ओली माती उकरून त्याच्या गारव्याला मुरगळून पडत होती. या दिवसात हिरवीगार दिसणारी माळरानं बोडकी दिसत होती. इतर सर्व पिके हातची गेली होती. चिक पिणारी बाजरी शेवटच्या घटका मोजत होती. वारा वाहत नव्हता. आकाशातून ढग दिसत नव्हते. लोक पावसाची आशा सोडून दिल्यासारखे वागत होते. पृथ्वी फिरता फिरता तिची चाकोरी सोडून दुसरीकडे भरकटली गेली की काय अशी शंका लोक घेऊ लागले होते. ‘आक्रीत दिस पडल्यात’ असे म्हणत होते.” (पृ.९८)

वरील परिच्छेदातून माणदेशातील वातावरण कशा प्रकारचे असते याची कल्पना येते. जनावरांची अवस्था, पिकांची अवस्था आणि माणसाची मानसिकता सावंत यांनी मोठ्या कलात्मक रितीने स्पष्ट केलेली आहे.

बेंदराच्या सणासाठी दुकानदारांनी “सगळं काही दुकानात मोठ्या दिमाखात आकर्षकपणे मांडले होते. दोन दिवसात पाऊस पडला नाही तर मालाचा उठाव होणार नाही याची चिंता दुकानदाराला लागून राहिली होती. या ना त्या कारणाने सर्व लोक पावसाची वाट पाहात होते. सर्व आर्थिक उलाढाल थंडावली होती. सगळ्या व्यवहारावर दुष्काळाचे सावट पसरले होते. ‘दिस कसलं पडल्यात बघताय नव्ह।’ हा शब्द प्रत्येकाच्या ओठावर होता. सर्व समाज घटक आपापल्या परीने पावसाअभावी त्रस्त असले तरी शेतकऱ्यांच दुःख त्या सर्वांपेक्षा वेगळं होतं.” (पृ.७३)

व्यापारी लोक आपल्या व्यवसाय होणार नाही म्हणून त्रस्त होते. तर शेतकरी सर्व बाजूंनी लंगडा झालेला होता. पिण्यासाठी पाणी, जनावरांचा चारा-पाणी, पाऊस नसल्याने पुढील वर्षभरासाठी लागणारे धान्य.

“सदा मळ्यातून पिकांची दुर्दशा बघत हिंडत होता. कोवळी पिकं आभाळातून धावणाऱ्या पांढऱ्या फटक ढगांकडं मोठ्या आशाळभूत नजरेन पहात होती. ढगांना त्यांची दया येत नव्हती. वाऱ्याच्या झुळुकीबरोबर पिकांचे अंकूर हलत होते. ज्यांच्यात जाण आहे असे परत जागेवर उभे राहत होते. काही करपून गेलेले अंकूर वाऱ्याबरोबर तसेच व्हावटीस लागत होते. घेवडा सगळा गेला होता. बागायतीत लावलेल्या बटाट्याला पाणी द्यायला आता विहिरीत पाणी नव्हते. पाण्याची पहिली पाळी कशीतरी काढली म्हणून बटाटा जिवंत होता. बाजरी अजूनही चिकाटीने उभी होती. चार दोन दिवसात पाऊस झाला नाही तर सगळी पेर मातीमोल होणार होती. पावसाने मारलेल्या दडीने दुष्काळाचा पसरलेला अक्राळ-विक्राळ जबडा समोर दिसत होता.” (पृ.६६)

शासन व्यवस्थाही दुष्काळामुळे आपले नियोजन बदलताना दिसते. तिच्यामध्ये विशिष्ट प्रकारची तरतूद केली जात होती. चारा छावण्यासाठी विशिष्ट प्रकारचा निधी उभारला जात होता.

“समोर झुळुझुळू वाहणारा ओढा दिसताच मीनाच्या मनामध्ये थोडीशी उभारी आली. ओढ्यांच्या तीरावर उभी असलेली निर्गुंडी व इतर वेली, झुडपे आपल्या हिरव्यागार फांद्यांवर पक्षांना घेऊन झोकांड्या घेत होती. ओढ्याची धार अगदीच क्षीण झाली होती. जेमतेम दोन-तीन मोटारींच पाणी ओढ्यातून वाहात होतं.” (पृ.१६)

अशा प्रकारे माणदेशामध्ये वाहणारे ओढे हे बारमाही नसून हंगामी असतात. त्यांच्या काठावर असणारी झुडपे ही लहान व हंगामी हिरवीगार असतात.

‘संध्याकाळी जेवण उरकल्यानंतर सदाने विषय काढला. नाना पावसाची चिन्हं काय ठिक दिसत न्हायती. गंज तर तळाला गेलीय. जनावरं कमी केल्याबिगार कड लागायची न्हाय.’

‘व्हय, पर आता कंचं जनावर कमी करतोस बाबा ?’

‘तसं कोणतंच जनावर विकण्यासारखं न्हाय. पर गायच विकावी म्हणतोय भले फुक्कट का घायची होईना.’ (पृ.६९)

अशाप्रकारे माणदेशातील लोकांची आवडीची असणारी गाय तिला विकली जात नाही पण कुणाला तरी ती सांभाळायला दिली जाते. इतकी प्रचंड चारा टंचाई माणदेशामध्ये असलेली दिसून येते.

“अचानक जोराची वावटळ घोंगावत आली. रानात पडलेला ज्वारीचा पाला वर वर सकू लागला. वावटळ गोलगोल फिरत घोंगावत मीनाकडे सरकत होती. लाल काळ्या मातीचे कण व ज्वारीचा वाळलेला पाचोळा उंचच उंच जात होता गोलाकार फिरत होता.” (पृ.८)

ज्वारीच्या सुगीच्या दिवसामध्ये अशी वावटळे वारंवार येत असलेली पहावयास मिळतात. त्यामध्ये एखाद्याचे कपडे किंवा न बांधलेल्या कडब्यांच्या पेंड्या उडून जातात.

‘लगीन’ कादंबरीमध्ये दाखविण्यात येणारा निसर्ग हा प्रत्यक्षात आपण माणदेशात वावरत आहोत असा भास वाचकास होतो. निसर्गामध्ये होणाऱ्या विविध घडामोडीचे चित्रण आपल्याला वाचावसाय मिळते. प्रत्यक्ष अनुभवातील निसर्ग आपल्यापुढे ठेवलेला आहे. दुष्काळी परिस्थितीतून होणारी टंचाईची परिस्थिती आणि त्यातून निर्माण झालेल्या विविध समस्यांचा ऊहापोह सावंत ‘लगीन’ कादंबरीमध्ये करताना दिसतात.

४.६ ‘लगीन’ कादंबरीमधील माणदेशी प्रादेशिकता :-

सीताराम सावंत यांच्या प्रतिभेतून साकार झालेली आणि माणदेशी जीवनानुभवातून अवतरलेली ‘लगीन’ ही प्रादेशिक कलाकृती आहे. प्रादेशिकतेचे सर्व गुणधर्म या कादंबरीला लागू पडतात. ‘लगीन’ ही एक माणदेशी वैशिष्ट्यांना शब्दरूप देणारी कादंबरी आहे. विशिष्ट प्रकारे साकार होणारी विविध वैशिष्ट्ये कादंबरी वाचताना आढळून येतात.

माणदेशाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे खिलार जनावरे होत. खिलारी जनावरे ऊन, वारा, वादळी पाऊस, चारा टंचाई व दुष्काळ अशा समस्येवर मात करून आपल्या धन्याची सेवा

करतात. खिलार गायीला तर देवासमान मानले जाते. सदा आपल्या बैलाविषयी म्हणतो, “या भागातील जनावरे जातिवंत म्हणूनच खाच खळग्याच्या रस्त्यांवरती टिकून हायती. बाहेरच्या भागातील सपाटीवर काम केलेला बैल येथे टिकत नाही. लगेच वळावतोय मात्र या भागातील बैल कोठेही गेला तरी व्यवस्थित चालतोय.” (पृ.५३) माणदेशातील बैल हा येथील प्रदेशनिष्ठ आहे. त्याचे वेगळेपण चटकन लक्षात येते.

माणदेशामध्ये दुष्काळाची फार मोठी समस्या आहे. येथील जनता वारंवार दुष्काळाचा अनुभव घेताना दिसते. “सरकारही दुष्काळासाठी काहीतरी तरतूद करताना बोललं जात होत. दुष्काळासारख्या नैसर्गिक आपत्तीकडेही राजकारणी मंडळी पक्षीय चष्म्यातून बघत होती. तर सर्व पक्षापेक्षा आमच्याच पक्षाला दुष्काळाग्रस्तांविषयी सहानुभूती कशी जास्त आहे. हे दाखविण्याचे प्रत्येक पक्षाचे प्रयत्न चालू होते. पेपरमध्ये पाण्यासाठी लागलेल्या लोकांच्या रांगा दाखवल्या जात होत्या. करपलेल्या पिकांचे फोटो छापले जात होते.” (पृ. ६७) अशा प्रकारे माणदेशामध्ये पडणाऱ्या दुष्काळाची काळजी सरकारलाही असते आणि ते विशिष्ट प्रकारची तरतूद करूनही ती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचत नाही.

माणदेशामध्ये शेळ्या व मेंढ्या यांचे पालन अधिक प्रमाणात केले जाते. काही जणांचे संसारच शेळ्या-मेंढ्या यांच्यावर अवलंबून असतात. असे लोक चाऱ्यासाठी हंगामी स्थलांतर केलेले दिसतात. ‘लगीन’ कादंबरीतील चुडाप्पा कोकरे अशा प्रकारचे स्थलांतर करताना आढळून येतो. गवताच्या हिरव्या अंकुरांना चटावलेली मेंढरांच्या तोंडाला आता मिळेना म्हणून दिवसभर वसावसा करून मेंढक्याला भंडावून सोडत होती. दुष्काळामध्ये मेंढरं राखणाऱ्यांचे फार वाईट हाल होतात. अशा मेंढ्यांसाठी लोक स्थलांतर करीत असलेले पहावयास मिळतात.

माणदेशात राहणारे लोक दयाळू प्रेमळ परोपकारी व सहनशील आहेत. केवळ एखाद्या वर्षाच्या दुष्काळाने खचून न जाता उद्याच्या आशेवर झपाटून कामाला लागतात व यशस्वी होण्याचा प्रयत्न करतात. सदा वीज बिल भरायला गेल्यावर म्हणतो, “सरकार लागलय अंग काढून घ्यायला. आता बसा बोंबलत ! लागलय कंपनीकरण व्हायला. त्यातच पुन्हा होईल खाजगीकरण. कसलं बी कारण झालं, तरी शेतकऱ्यांच्या नावानं चांगभलंच हाय म्हणा ! आज गोडीगुलाबीन वसूली होतीया उद्या गचांडीला धरून होईल. खाजगीकरण झालं तरी लायटीच अवचित जानं अन कधीतरी येणं बंद होईल असं वाटत नाही. ती कधी कपातनं बशीत अनू बशीतन शेतकऱ्यांच्या व्हटयात पडल असं वाटत न्हायं.” (पृ. ३१) असा येथील निसर्ग हा लोकांचे शोषण करतोच शिवाय सरकारही वेगवेगळ्या पद्धतीने लोकांचे शोषण करताना दिसून येते.

माणदेशातील निसर्ग हा वैशिष्ट्यपूर्ण शैलीने सर्वांना मोहित करणारा आहे. येथील निसर्ग हा सर्व प्रत्येक घटकात भरलेला दिसून येतो. “निसर्गाची किमयाच. मोठी मुसळधार वृष्टी होत होती. क्षणात सगळे चित्र पालटले होते. ओढे ओहोळ तोंड भरून हसू लागले. वारा शांत होता. पाऊस उभी भुई धोपटत होता. भीषण दुष्काळ क्षणात पुसला होता. मोठ्या पावसाची नोंद झाली. शिवारात कोरडं पडलेलं पाझर तलाव आता सांडव्यातून वाहू लागले. नाले, ताली भरून पाणी बाहेर झेपावू लागले. ओढे उचंबळून पाणी बाहेरच्या वावरात घुसले.” (पृ. ९८) अशा प्रकारचा हा निसर्ग केव्हा बदलेल हे सांगता येत नाही. निसर्गाच्या या प्रकारामुळे येथील लोक त्रस्त आहेत.

येथे दुष्काळ असल्यामुळे येथील लोक स्थलांतर करित असलेले पहावयास मिळतात. ‘लगीन’ कादंबरीमध्ये चुडाप्पा कोकरे हा शेळ्या-मेंढ्या चारण्यासाठी मुले ठेऊन पत्नीसह स्थलांतर करतो. शामराव मुंबईला माथाडी कामगार आहेत. येथील अशा प्रकारे या ना त्या कारणासाठी स्थलांतर करत असलेले दिसून येतात.

माणदेशामध्ये अलीकडे बोर व डाळिंब या फळबागांचे प्रमाण अधिक वाढले आहे. ‘लगीन’ कादंबरीचा नायक सदा हा डाळिंबीची लागवड करताना दिसतो व तो विक्रमी उत्पादन काएत असलेला आढळून येतो. ‘आख्या गावात ह्याच्या एवढं डाळिंबांचं उत्पन्न कोणी काडल न्हाय बाग पहिल्यांदराच धरली, अन पन्नास हजार फायदा काढाल.’ अशा प्रकारे माणदेशात लहान मोठे शेतकरी डाळिंबीची लागवड करताना दिसतात. आणि त्यातून त्यांना फायदाही बऱ्यापैकी मिळत आहे.

माणदेश हा दुष्काळग्रस्त भूभाग असल्याने येथे काम करवून घेणाऱ्यापेक्षा काम करणाऱ्यांची संख्या फार मोठी आहे. मीनाचे लग्न ठरवायला गेल्यानंतर लग्न जमविणारा म्हणतो, “लगालग मग अवघड हाय गड्या जुळवायचं आरंखात पित हाय. नुसता टिकाव फावडवालासुद्धा आता ह्यो दर घेतोय.” म्हणजे दुसऱ्याच्या शेतात टिकाव व फावडे घेऊन काम करणाराही आता चांगला हुंडा घेतोय. अशी काम करणाऱ्यांची संख्या माणदेशात लक्षणीय आहे.

देव-देवता आणि संत यांना मानणारे लोक येथे आढळतात. देवाला नवस करून आपल्या मनातील मनोकामना पूर्ण करून घेतात. “शेतकरी राजा रूसलेल्या ढगांची मनधरणी करित होता. देवाची आळवणी चालली होती. साकड घातलं जात होत. देव पाण्यात भिजू घातले जात होते.” निसर्गाची येथील वर्षानुवर्षे चाललेली अवकृपा ही देवामुळेच आहे असे येथील लोकांचा समज आहे. त्यामुळे ते अधिक देवाच्या पाठीमागे लागलेले दिसून येतात.

माणदेशातील लोक अंधश्रद्धाळू आहेत. अज्ञानामुळे व अंधविश्वासामुळे ते रूढीवर अधिक विश्वास ठेवतात. “पूर्वी खळ्यावर गंडे दोरे बांधून, लिंबू अंगारे पसरून चेंगदुळ्यांची बांधबंदिस्ती करीत. आपल्या धन्याच्या राशीतील बरेच धान्य चेंगदुळी पित्रे लोक वगैरेसारखी अज्ञात शक्ती बघता बघता लंपास करतात.” (पृ.१०१) अशा प्रकारे येथील लोकांची अंधश्रद्धा आहे. येथील लोक प्रत्येकाच्या वर्तणुकीबद्दल लिंबू अंगान्याबद्दल शंका उत्पन्न करताना दिसतात. रूढी आणि परंपरेवर विश्वास ठेवतात.

माणदेशामध्ये विविध जाती व धर्माचे लोक मिळून मिसळून राहतात. येथील सर्व लोक सण व उत्सव यामध्ये सहभागी होतात. धनगर, मांग, चांभार व मुसलमान या जातींचा उल्लेख माणदेशामध्ये आढळतो.

अशाप्रकारे ‘लगीन’ ही एक माणदेशी प्रादेशिकतेने नटलेली एक वैशिष्ट्यपूर्ण कादंबरी आहे. या कादंबरीतील जीवनदर्शन माणदेशी असून ते लोक विलक्षण आहे. त्यामुळे या कादंबरीचे वेगळेपण वाचकांना जाणवते. माणदेशी लोकसंस्कृती, देवदेवता, तेथील कृषिसंस्कृती, बोलीभाषा ‘लगीन’ कादंबरीत प्रतिबिंबित होत असल्यानेच ही कादंबरी अस्सल माणदेशी आहे यात शंका नाही.

४.७ ‘लगीन’ कादंबरीतील शक्तिस्थाने :-

‘लगीन’ ही सीताराम सावंत यांनी लिहिलेली माणदेशी विविधतेने नटलेली कादंबरी आहे. माणदेशातील सर्व घटकांचा समावेश हा कादंबरीमध्ये आढळतो. तर माणदेशी वैशिष्ट्यांची प्रचिती पानोपानी वाचत असताना येते. अशा या कादंबरीची शक्तिस्थाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

या कादंबरीची सुरुवात ही माणदेशी पद्धतीने झाली आहे. म्हणजेच अस्सल माणदेशी बोलीचा वापर सावंत करतात. ‘वळचणीचं पाणी आढ्याकडं सरकल म्हणायचं’ या म्हणीचा वापर आपणास पहावयास मिळतो. माणदेशामध्ये असणाऱ्या तळघरावर पडणारे पाऊसाचे पाणी हे आढ्यापासून घरंगळत येऊन वळचणीपासून खाली पडते ते खाली पडणारे पाणी वरती आढ्याकडे सरकलं म्हणजे काही तरी उलट घटना घडलेली आहे. असे समजून वाचक वाचावयास प्रारंभ करतो आणि वाचकास वेगळा अनुभव येत राहतो.

ही कादंबरी अस्सल माणदेशी वर्णन करताना दिसते. माणदेशातील सर्व घटकांचा समावेश कादंबरीकाराने ‘लगीन’ मध्ये केलेला आढळतो. स्वतःच्या मातृभूमीशी एकनिष्ठ राहून लेखक लेखन करताना आढळतो. माणदेशातील जीवनानुभव स्वतःच्या शब्दात रेखाटलेले आहेत. येथे लोकांना

पडणाऱ्या विविध प्रश्नांची चर्चा लेखकाने ज्ञानी व्यक्तीकडून घडवून आणली आहे. त्या प्रकारची विशाल, सुधीर व सतीश ही पात्रे आहेत. एखाद्या समस्येवर ही पात्रे चर्चा करून एक प्रकारचे मार्गदर्शन करतात.

‘लगीन’ या कादंबरीमध्ये आढळणाऱ्या सर्वच व्यक्तिरेखा प्रभावी आहेत. परंतु त्यातील ‘आशा’ ही व्यक्तिरेखा वाचकांच्या मनाचा ठाव घेते. तिचे प्रारंभीपासूनचे जीवन, तिचे महाविद्यालयीन शिक्षण, तिला शहरात राहिल्याने शेतातील कामाची माहिती कमी आहे. तिला नोकरी नाही म्हणून सर्व नोकरदार नाकारतात. शेवटी सैनिक पत्नीची अवस्था माहित असतानाही ती सैनिकास होकार देते. पण तो सैनिकही तिला नाकारतो. सरतेशेवटी एका शेतकऱ्याला ती वरमाला घालते. पण तेथे तिचा अमानुष छळ होतो व तिच्या सहनशीलतेचा अंत होतो व शेवटीह्या अन्याय, अत्याचारातून मुक्त होण्यासाठी ती आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारते. हे तिचे व्यक्तिचित्र वाचकांस विचार करायला लावते. ‘लगीन’ या कादंबरीत आशा थोड्याच ठिकाणी दिसते पण जाताजाता वाचकांचे हृदय पिळवटून टाकते. हे लग्नीन या कादंबरीचे शक्तिस्थान आहे असे म्हणावे लागेल.

या कादंबरीचे कथा बीज हे पीळदार आहे. हे कथानक उभे करण्यासाठी सदा व मीना यांच्या लग्नाच्या निमित्ताने चालते बोलते करण्याचे धाडस या कादंबरीत लेखकाने दाखविले आहे. सदा व मीना या दोघांची प्रेमकहाणी केवळ कहाणी न राहता त्यांच्यातील वास्तववादी जिव्हाळ्याचे, ताण-तणावाचे कंगोरे कसे कमी जास्त होतात. मने कशी दोलायमान होतात हे या कादंबरीच्या कथानकाच्या ओघात आलेले आहे. याशिवाय रूढी परंपरा मानपानाच्या कल्पना शेतीतील मोडणी, काढणी, मळणी, नांगरणी, कुळवणी अशी कामे येतात. शेतकऱ्याच्या विविध प्रश्नाविषयी शिवाजी जाधव म्हणतात, “शेतकऱ्यांना भेडसावणारा विजेचा प्रश्न, खते, बी-बीयाणांचे चढते भाव इ. प्रश्नांच्या मुळाशी जाऊन व्यवहारी दृष्टिकोणातून त्यांनी या प्रश्नांची सोडवणूक केली आहे. हे करताना त्यांनी व्यवस्थेवर दोषरोपन केलेच पण त्याचवेळी अडाणीपण व गाफीलपणाबद्दल शेतकऱ्यांनाही तितकेच जबाबदार धरले आहे.”^{१०} अशा प्रकारे त्यांनी विविध प्रश्नावर चर्चा केली आहे.

या कादंबरीतील काही प्रसंगांची निर्मिती ही अत्यंत प्रभावी झाली आहे. सदाचे लग्न जमवते वेळेस नाना व बापू यांचे संभाषण प्रभावी आहे. ग्रामीण भागातील आई-वडील आपल्या मुलासाठी किती काळजी घेतात याचे वर्णन भीमानाना भामाबाई यांच्या जेवणानंतरच्या संवादातून लक्षात येते.

‘लगीन’ या कादंबरीचा शेवट हा सुखात्मक आहे. शंकर बापू व गोदाबाई यांना त्यांची चूक लक्षात येते. व त्यांना पाहिले असणारी माणूसकी सदाकडे असल्याचे त्यांना आढळून येते आणि

ठरविण्यासाठी बापू सदाच्या घरी जातात. ह्यावेळी बिना खर्चाचे लग्न कसे करायचे याविषयी नानांनी सांगितलेला बचतीचा मार्ग फारच अतुलनीय आहे. त्याचप्रमाणे आधुनिक काळात लग्न समारंभ होऊ लागले आहेत. 'लगीन' कादंबरीमध्ये अशा प्रकारची काही शक्तिस्थाने आहेत. त्यामुळे ही कादंबरी वाचकांच्या अधिक लक्षात राहते व तिचे सूत्र, कथानक व मांडणी यामध्ये एकरूपता आली आहे. यामुळेच ही कादंबरी यशस्वी झाली आहे. आणि म्हणूनच ही कादंबरी वाचकांच्या मनाचा ठाव घेते.

४.८ समारोप :-

'लगीन' ही कादंबरी सीताराम सावंत यांची 'नामदार' नंतरची दुसरी कादंबरी होय. या कादंबरीच्या कथानकामध्ये वैचारिकता अधिक प्रमाणात आढळते. लेखक इलेक्ट्रॉनिकचे प्राध्यापक असल्याने त्यांची वैचारिकता ही स्वाभाविकता आहे. तरीही त्यांनी सदा व मीना यांची प्रेमकहाणी व शेतकऱ्यांच्या शेतीची विविध कामे यांची ओळख करून दिली आहे. समाजातील विविध समस्यांवरही उहापोह केलेला दिसून येतो. म्हादा आणणा सारखा शेतकरी कर्जबाजारी होऊन आत्महत्या करतो हे सत्य त्यांनी जगाला दाखवून दिले आहे. या कादंबरीमध्ये सदा व मीना या दोन प्रमुख व्यक्तिरेखा नसून सदाचे आई-वडील मीनाचे आई-वडील अशी काही उपपात्रे आहेत. तर म्हादा आणणा, सुधीर, विशाल, सतीश, राधा, मीनाचे काका यदा आबा ही गौण पात्रे आहेत.

'लगीन' कादंबरीतील माणदेशी समाजजीवन रूढी परंपरेने ग्रासलेले आहे. अंधश्रद्धा ही येथील लोकांचा दागिना असल्यासारखी आहे. माणदेशात साजरे होणारे सण उत्सव विविध विधी यांच्यासाठी अनाठाई खर्च केला जातो. माणदेशामध्ये राहणारे लोक हे विविध जातीधर्माचे आणि पंथांचे आहेत. माणदेशात अजूनही अशिक्षितांचे प्रमाण अधिक आहे. येथील स्त्रिया या अन्याय व अत्याचार सहन करणाऱ्या आहेत. येथे दळणवळणाच्या साधनांचा अभाव आढळतो. येथील समाजजीवनामध्ये स्थलांतर करणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. सर्वसाधारण पिकांवर आणि उत्पन्नावर समाधान मानणारे लोक माणदेशात आहेत.

माणदेशातील निसर्ग हा आपल्या शैलीने सर्वांना मोहित करणारा आहे. पाण्याचे दुर्भिक्ष, बरड माळरान, तीन वर्षांतून हमखास दुष्काळ, हंगामी नद्या आणि हंगामी पिके हे येथील निसर्गाचे वैशिष्ट्य आहे. 'लगीन' या कादंबरीस माणदेशाची सर्व वैशिष्ट्ये लागू पडतात. विविध माणदेशी वैशिष्ट्याधून 'लगीन' कादंबरी अवतरली आहे. 'लगीन' या कादंबरीची सुरुवात योग्य माणदेशी पद्धतीने केलेली आहे. 'लगीन' कादंबरीमध्ये काही व्यक्तिरेखा या मनाचा ठाव घेणाऱ्या आहेत. याशिवाय या कादंबरीचे कथानक हे पिळदार आहे. या कादंबरीतील प्रसंगांची निर्मिती अधिक प्रभावीपणे केलेली आहे. त्यातूनच या कादंबरीचा शेवट हा अधिक प्रभावी केलेला आहे.

संदर्भ सूची

१. सीताराम सावंत : दैनिक 'लोकमत' दि. २७/०९/०५
२. बापट, गोडबोले : 'मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास'
व्हीनस प्रकाशन, पुणे,
द्वितीयावृत्ती १९५७, पृ. क्र. ४७
३. ऐक्य : सातारा 'दै. ऐक्य',
९ एप्रिल २००६.
४. शिवाजी सावंत : दै. पुढारी, दि. २०/११/२००५
५. बापट, गोडबोले : 'मराठी कादंबरी : तंत्र आणि विकास'
व्हीनस प्रकाशन, पुणे,
द्वितीयावृत्ती १९५७, पृ. क्र. ११४
६. ऐक्य : सातारा 'दै. ऐक्य', ९ एप्रिल २००६.
७. तरुण भारत : दै. तरुण भारत, दि. ३०/१०/०५
८. मुलाटे, वासुदेव : 'ग्रामीण कथा : स्वरूप व विकास'
स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद,
द्वितीयावृत्ती २००५, पृ. क्र. १३१.
९. अविती टपळे : दै. सकाळ, दि. २१/११/२००५.
१०. शिवाजी जाधव : दै. पुढारी, दि. २०/११/२००५.

-----x-----